

Sfaturile lui Matei al Mirelor către Alexandru Iliăș: între tradiție și inovație

ANCA MIHAELA SAPOVICI¹

Matthew, Bishop *in partibus infidelium* of Myra (in Asia Minor) and Superior of Dealu Monastery (near Târgoviște, Wallachia) was one of the most important figures of the Greek immigration in the Romanian countries. Beside the rich artistic activity he developed as calligrapher and miniaturist, he also had an important contribution within the domain of literature.

His *Advice* addressed to Voivod Alexandru Iliăș represents the second literary production in Romanian language after the *Teachings of Neagoe Basarab to his Son Theodosius*. Written in poetic verse of mediocre value, the *Advice* was considered a significant literary gesture in the cultural space of the time. In his approach, Matthew based himself on a well-established tradition of the parenetic literary genre, but also onto *The Teachings* of Neagoe Basarab, whose translator he is considered to be. The thematic and ideological analysis of the text highlights both the themes cultivated mainly by the classics of the species and a generous space whom we may call innovative, where the author presents to the recipient the result of personal reflections and recommends the solving of some pressing issues such as the establishment of educational institutions, the reparation of the roads, the edification of bridges and fountains in the public spaces.

A special place within the context of the *Advice* occupies the *Lament* for the fall of Constantinople, a poem entitled *For injustice. And lament for the Constantinople*. The nearly 500 verses of the *Lament* represent for the author an opportunity to reflect on the

¹ Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, România.

This work was supported by the strategic grant POSDRU 187/1.5/S/155559 *Competitive multidisciplinary doctoral research at European level (CdocMD)* cofinanced by the European Social Found within the Sectorial Operational Program Human Resources Development 2007–2013.

philosophy of history and the importance of taking an authentic Christian conduct, but also on the precarious conditions the Greeks lived in that era.

Key-words: *advice, Greek-Romanian relations, lament, mirror for princes, parenetics, post-Byzantine literature, theocratic monarchic ideology*

Specie a literaturii aulice encomiastice, literatura parenetică este adresată fiilor suveranilor sau conducătorilor aflați pe tron, cărora le oferă sfaturi în vederea dobândirii calităților optime necesare poziției privilegiate pe care o dețin (Hunger 1987: 245–246; Παῖδας 2005: 20; Blum 1981: 31; Tanașoca 2008: 144). Printre autorii care au pus bazele acestei specii encomiastice de coloratură creștină se numără atât oameni ai Bisericii, cât și suverani sau persoane influente aflate în imediata apropiere a conducătorului. Scriitorii eclesiastici cei mai importanți sunt, în ordine cronologică: Sinesius de Cirene, episcop al Ptolemaidei, Agapitos, diaconul Marii Biserici, Fotie, Patriarhul Constantinopolului și Theofilact, arhiepiscopul Bulgariei. Dintre scriitorii laici, trebuie amintiți Vasile I Macedon, autorul „oficial” al *Capetelor povățuitoare* adresate fiului său adoptiv, Leon al VI-lea Filozoful și Kekavmenos. După cum se poate vedea din enumerarea de mai sus, am avut în vedere cele mai reprezentative nume ale speciei parenetice, ale căror scrieri au circulat în întreaga Europă până în zorii epocii moderne.

În țările române, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* au pregătit terenul pentru alte câteva texte parenetice, mai mult sau mai puțin îndatorate acestei „prezențe tutelare” (Mazilu 1998: 304) din punct de vedere al conținutului ideatic: *Câteva povețe pe care le-am dat prealuminatului Domn Ioan Alexandru Voevod, când se afla în scaunul lui*, adresate de Matei al Mirelor domnului muntean Alexandru Iliăș; sfaturile (pe atunci) marelui arhimandrit și egumen al Lavrei Pecerska

Petru Movilă, rânduite în cele cincisprezece capete ce alcătuiesc *Prefața la Triodul ales* tipărit în 1631 la Kiev, ce-l au drept destinatar pe fratele autorului, Moise Movilă, prezență meteorică pe scaunul Moldovei; *Sfătuirile creștine politice către credinciosul și preainălțatul domn și stăpânitor a toată Ungrovlahia, domnul domn Ioan Ștefan Cantacuzino, voievod, de preasfințitul și alesul de Dumnezeu mitropolit, domnul domn Antim din Ivir, de curând tipărite cu câteva rugăciuni folositoare sufletului pentru întreaga săptămână*, pe care mitropolitul le tipărea, în anul 1715, la București și *Sfătuirile fericitului principe domnului domn Nicolae Alexandru voievod Mavrocordat date fiului său Constantin Nicolae voievod, mai înainte de a fi domn, în anul mântuirii 1725*.

Aceste târzii reflexe ale unui gen cu o lungă istorie s-au născut, fiecare dintre ele, dintr-un efort de legitimare și reafirmare a unor principii și valori pe care parenezele le-au vehiculat încă de la începuturi: viziunea și învățătura de credință creștină, ce acordă o importanță deosebită practicării virtuților și ideologia monarhică teocratică, ce statuează poziția privilegiată pe care o ocupă domnul în raport cu cei pe care-i stăpânește, dar și îndatoririle acestuia vizavi de supușii săi. Eforturi de reiterare a unor principii consfințite prin tradiție, în momente istorice diferite, dar caracterizate prin aceeași nevoie de redefinire și reșezare în tiparele tradiției. Revizitarea vechilor modele nu reprezintă, însă, un demers mimetic lipsit de valoare. Contribuția autorilor este în fiecare caz notabilă și constă atât din reușite stilistice, dar și din valorificarea experienței proprii sau din reflectarea (involuntară) a mentalităților și anumitor aspecte politice și sociale contemporane autorilor.

Revenirea în actualitate a scrierilor cu caracter parenetic în țările române a fost mijlocită, se pare, de descoperirea de către Matei al Mirelor a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*². Matei

² Matei Mitropolit *in partibus infidelium* al Mirelor Lichiei din Asia Mică se numără printre cele mai proeminente figuri ale imigrației grecești din Țările Române. Ajuns în Țara Românească cândva între 1607 și 1609, s-a stabilit la Mănăstirea Dealu, de lângă Târgoviște, al cărei egumen va fi numit în timpul domniei lui Radu Șerban

scrie o cronică a evenimentelor din țara de adopție, de la începutul secolului al XVII-lea, intitulată *Povestire pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă, zis și Radul, și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voievod, fiul lui Mihnea*. La sfârșitul acestei scrieri va adăuga și o serie de versuri cu caracter parenetic. Mai târziu, în vremea lui Alexandru Iliaș, nepotul lui Alexandru Lăpușneanu și domn al Munteniei din septembrie 1616 până în mai 1618, Matei va redacta un întins discurs parenetic adresat domnitorului. După detronarea și înlocuirea lui Alexandru Iliaș cu Gavril Movilă, *Sfaturile* vor fi reconvertite, devenind ultima parte a *Istoriei celor săvârșite în Ungro-Vlahia, începând de la Șerban Voievod până la Gavril Voievod* (versificare și amplificare a *Istoriei* scrise în vremea lui Radu Șerban, noua cronică acoperă perioada 1602–1618). Cele două opere sunt superioare variantelor inițiale, fapt care se datorește descoperirii de către autor a două surse de inspirație de care nu dispusesese înainte: *Povestirea* lui Stavrinus, de la care împrumută ideea de a scrie o istorie versificată și *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, în original (Zamfirescu 1969: 197). Demostene Russo îl consideră pe Matei traducătorul variantei grecești a *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab, opinie împărtășită și de alți cercetători, dar care nu poate fi probată prin argumente peremptorii.

Cert este faptul că, în demersul său creator, Matei s-a raportat la o tradiție bine consolidată a genului. Analiza textului pune în evidență atât o tematică cultivată cu predilecție în operele unor clasici ai speciei, cât și un spațiu generos pe care l-am putea numi inovator, în care autorul prezintă destinatarului preceptelor sale rezultatul unor reflecții personale sau recomandă rezolvarea stringentă a unor probleme de actualitate.

În coborârea tradiției speciei, opera se deschide cu îndemnul la frica de Dumnezeu, la dreaptă măsură și la incoruptibilitate în

(Țara Românească 1601, 1602–1610, 1611). Va rămâne la Dealu până în 1624, anul morții sale.

distribuirea dreptății. Domnul nu trebuie să aibă în vedere starea socială sau materială a împričinaților:

Să nu te uiți ce față este, nici să primești daruri, nici să vezi dacă e boier sau dacă e țaran. Ci numai să cercetezi fără osebite fapta fiecăruia și să dai hotărâre cum se cuvine, după rânduială (Matei 1881: 280, versurile 1389–1392).

Căci în distribuirea imparțială a dreptății conducătorul se aseamănă lui Dumnezeu. Afirmarea celor două principii în deschiderea operei are în vedere rețeta operelor parenetice. Toate operele parenetice au drept fundament cele trei axiome ale teoriei politice bizantine: proveniența divină a puterii, statutul monarhului de icoană a Stăpânului ceresc precum și acela al imperiului de oglindă a împărăției cerești. La Sinesius, împăratul are datoria de a-și manifesta credința și respectul față de Dumnezeu, care constituie „soclul” puterii pe care o deține. Prin credință e protejat împotriva oricărui pericol și poate înainta pe drumul desăvârșirii:

Mai cu seamă pe evlavie ca pe un soclu tare, trebuie bine întemeiată statuia. Furtunile nu o vor clătina. Evlavia se va arăta cu tine pe tron, ea va străluci tuturor privirilor, din înălțimea unde te va afla (Synésios 2008: 99).

La Agapet, această idee este formulată încă din primele rânduri ale lucrării sale parenetice:

[...] cinstește mai presus de toate pe Acela care te-a învrednicit [de această cinste], pe Dumnezeu, căci după chipul împărăției cerești ți-a dat ție sceptrul stăpânirii pământestei, pentru ca pe oameni să-i înveți păzirea dreptății (Agapetos 1994: 26).

Tema alegerii divine a monarhului este tratată și de către autorul *Capitolelor Povățuitoare* [*Παρανετικόν Κεφαλαίον*], care preia principiile expuse de autorii clasici de opere parenetice, considerând că împăratul este ales de Dumnezeu în

funcția pe care o deține, datorită calităților sale deosebite, care le depășesc pe cele ale celorlalți muritori:

Ai primit de la Dumnezeu împărăția, păzește-o ca pe o sfântă vistierie. Să nu te vâdești paznic netrebnic al darului cu care dăruit ești. Să nu săvârșești nimic de noblețe lipsit și nimic nevrednic de ea. Înălțat în dregătoria împărăției ca peste toți să domnești, înalță-te prin vrednicie mai presus de aceia căroră domn le ești. Căci vrednicia bate dregătoria. Dacă, în puterea dregătoriei, peste toți domnești, dar în vrednicie alții te întrec, ești numai un părelnic împărat, de alții împărățit cu adevărat. Să nu fii, așadar, un stăpân măsluit, lăsându-te de ceilalți biruit, ci împărățește tu cu adevărat, biruindu-i pe toți în vrednicie (Βασίλειος Α' 2009: 125–126; cf. Tanașoca 2009: 215–216).

Pseudo-Vasile recomandă deținătorului tronului cultivarea virtuților creștine și o conduită demnă de alegerea divină, adăugând că în exersarea acestor îndatoriri se va asemana icoanei sale cerești (Βασίλειος Α' 2009: 20).

Pe lângă enunțarea acestor principii fondatoare ale instituției imperiale, parezele se remarcă prin conținutul lor prescriptiv. Avataruri ale genului retoric, ele au un mesaj de transmis, care trebuie să influențeze destinatarul (Koutrakou 1996: 169) (determinând un anumit comportament din partea sa), iar acest mesaj se referă chiar la imaginea celui căruia se adresează, a conducătorului. Datoriile generale, conservate de genul parenetic și însușite de toți autorii bizantini și postbizantini, se referă la sine și la ceilalți: continua strădanie a conducătorului de autoeducare și cultivare a virtuților, lucrarea faptelor evlavioase, îndatorirea de a se constitui în model în respectarea legilor, grija față de supuși, urmarea sfaturilor bune, dobândirea mântuirii prin buna guvernare, gândul la moarte și la judecata viitoare.

Dincolo de precepte de ordin general, folositoare oricui, indiferent de apartenența socială sau de nivelul de educație (Camariano-Cioran 1979: 115), autorii parezezelor de tradiție bizantină oferă indicații speciale adresate binecinstitorului împărat, insistând asupra virtuților creștine care îl fac apt să conducă bine (Mullett 1996: 381), adică să se ridice la înălțimea modelului său ceresc. Toți autorii de parezeze întrebuițează

topoi deja existenți în tradiția encomiastică imperială, utilizând elemente specific creștine, care se adaugă virtuților atribuite prin tradiție bunului suveran (Hörandner 2009: 107). Unele dintre ele pot fi întâlnite nu numai în textele parenetice, ci în orice text îndatorat retoricii oficiale. Multe dintre ele, precum bunătața, blândețea, calmul, înfrânarea, dreptatea, filatropia, virtutea, bărbăția și înțelepciunea aparțin repertoriului fix al discursului panegiric și encomiastic, fiind moștenite din tradiția elenistică.

La Matei, mai mult decât presiunea tradiției, este evidentă influența modelului la care a avut acces direct, *Învățăturile* lui Neagoe Basarab.

Unele paragrafe par a fi prelucrări prin parafrază sau prin rezumat ale modelului. Așa procedează, de pildă, autorul, în capitolul intitulat *Căci se cuvine ca domnii să nu facă nimic fără sfat*. Redăm mai jos, pe două coloane, textul lui Matei și un paragraf din *Învățături*, care speculează pe marginea acestei teme:

De la toți să iei sfat, și pe al tău să-l ții; care-ți va păre bun, pe acela să-l urmezi. Bine să socotești pe unul, la fel pe celălalt; cel pe care l-ai ales, să fie stăpân. Și ia seama: fără sfat nimic să nu faci, deoarece greșești mai târziu și-ți pierzi cinstea. Omul nepovățuit de orice s-a apucat nu a dus la capăt, și de mulți a fost ocărât. Dar sfatul bun domnește peste toate lucrurile, și cu înțelepciune și cu pricepere împacă toate cele potrivnice. Omul nepovățuit – spun învățătorii – este dușman sieși, este fără cap (Matei 1881: 282–283, versurile 1467–1478).

Ce toate cuvintele, ale tuturor, le priimște a fi bune, iar și pentru cinstea voastră; pentru că tot sfetnicii și boiarii fac sfaturile, iar deaca să isprăvește și să tocmeste sfatul bine și cum să cade, deacii numai lauda și pohvala domnului iaste preste toată lumea, iar sfetnicii și boiarii întru nimica nu să pomenescu. [...] Pentru-acéia iaste bine să priimiți sfaturile cu bucurie, ca să nu să umple cu voi cuvintele carele zic în Sfânta Scriptură așa: „Amar celuia ce să socotește el însuși deosebi, iar pre alt pre nimeni nu întreabă de sfat”; că acela nu iaste nici de o treabă domnului său și să piiarde el însuși și să va chema nebul pentru semeția (Neagoe 1970: 267–268).

Tematica comună cu *Învățăturile lui Neagoe* este evidentă în următoarele capitole: *Căci se cade ca domnii să nu facă nimic*

fără sfat, Căci nu se cade să-și calce domnii jurământul, Căci se cade domnilor să fie în pace cu vecinii lor, Și hotarele țării se cuvine să fie bine păzite, Căci este de folos ca domnii să nu fie mândri, ci moderați, Despre spovedanie și împărtășirea cu preacuratele Taine a tuturor celor din Palat. În cazul altor capitole, care îndeamnă la cinstirea sărbătorilor, la milostenie și la ajutarea celor aflați în nevoie, la feciorie, înțelepciune și la stăpânirea poftelor celor rele ale trupului sau la faptul că domnul nu trebuie să se îmbete, adică să-și piardă uzul rațiunii, deși temeile vehiculate sunt întâlnite și în *Învățăturile lui Neagoe*, nu putem avea certitudinea că, în tratarea lor, Matei s-a inspirat din această sursă, ele putând fi regăsite în toate operele parenetice bizantine și postbizantine.

Demersul lui Matei nu este, însă, decât parțial mimetic: *Sfaturile*, alcătuite pentru a fi îndreptar monarhului în exercițiul funcțiunii, sunt contextualizate și adesea foarte pragmatice. Observațiile sale privesc neorânduiala și precaritatea instituțiilor și a infrastructurii publice, precum și absența instrucției. În capitolul *Și hotarele țării se cuvine să fie păzite*, autorul avertizează pe domn asupra pericolului depopulării țării³ datorat abuzurilor și nedreptăților de tot felul la care hărăcerii (*haratzareii*), adică colectorii de taxe, îi supun pe localnici:

Poruncește slugilor tale și celor ce strâng haraciul să nu nedreptătească pe săraci ca ienicerii. Căci e bine să afli că țara ta se pustiește, în ultimul timp, de multă greutate, de nedreptatea pe care o fac ciocoi aici, în țară. Când îi trimiți undeva afară prin țară, ard, pârjolesc pe săraci ca și cu focul. Pe Dumnezeu nu-l pomenesc și de tine nu se tem. Și, de aceea, asupresc și se trufesc. Vai! Dacă ai fi acolo să privești multele rele pe care le fac, care nu se cuvin! Atunci ai vedea și ai crede. Știi bine că pe acești nefericiți i-ai stârpi de pe fața pământului, pe bună dreptate (Matei 1881: 284–285, versurile 1521–1535).

³ „Că prăpădesc locul tău și nu au rușine, prăpădesc de tot locul tău, toată țara. Oamenii fug în alte părți din pricina nedreptății. S-au umplut granițele Ardealului din pricina deselor haraciuri și a multelor dări și a greutateților celor ce muncesc” (Matei 1881: 285, versurile 1536–1541).

Starea precară în care se găseau drumurile și, în general, infrastructura administrativă este adusă și ea în atenția voievodului ca motiv acut de îngrijorare. Sfaturile egumenului de la Dealu îndeamnă spre eforturi de creare a unui confort minim și de civilizare a spațiilor publice. În capitolul *E de trebuință să se facă poduri și puțuri pentru drumeți*, ne întâmpină tabloul trist al unei societăți ce se zbate din răsuputeri pentru supraviețuire. Gestul reparator prin care domnul e chemat intervină e interpretat în cheie creștină:

Încă, prealuminate, și aceasta să faci: acolo unde sunt noroaie și ape, să faci poduri, ca să treacă oamenii și să-ți mulțumească și lui Dumnezeu să se roage pentru tine. De multe ori am trecut prin asemenea locuri și am văzut cum se primejduiau și animalele și oamenii. Unui sărac boii împreună cu carul îi zăceau în apă și în noroi și nu puteau să iasă. M-a durut sufletul și am pus să-i scoată cu caii mei. [...] Drept care, te rog din toată inima, fă această faptă de suflet, ca pe o slujire [a aproapei]. Și Dumnezeu cel sfânt te va răsplăti pentru dragostea față de săraci, trimițându-ți sănătate (Matei 1881: 247).

Pledoaria pentru introducerea și susținerea materială și a instrucției, deși de influență umanistă, e justificată prin argumente ce țin de viziunea antropologică creștină. Așadar, neștiința de carte este „nor greu” și „mare” ce acoperă „soarele”, adică sufletul și mintea omului. Metaforele antinomice pe care le utilizează autorul sunt de impact și vor fi avut efectul scontat asupra destinatarului *Sfaturilor*.

Un loc special în economia *Sfaturilor* îl ocupă capitolul intitulat *Despre samavolnicie și nedreptate. Și plângere pentru Constantinopol*, o lamentație de aproape 500 de versuri, care-i oferă autorului posibilitatea să facă câteva considerații privitoare la catastrofa cuceririi Constantinopolului de către turci, la înrobirea neamului slăvit al romeilor și la condițiile precare în care aceștia trăiau sub jugul otoman. Prilej pentru a plânge strălucirea și slava Constantinopolului subjugat și batjocorit de cuceritorii păgâni:

Și tu, Constantinopole, cum de ai ajuns de batjocură și cum de ai căzut sub stăpânirea unui neam pângărit? Ți-ai pierdut slava, ți-ai pierdut cinstea și toată strălucirea ta e acum sub barbari. Ți-au călcat zidurile și ți-au răpit veșmântul. Coroana ta împărătească au luat-o vrăjmașii tăi. O, de s-ar scula marele Constantin, care din voia lui te-a zidit, și te-ar vedea înrobit, sărman și chinuit și batjocorit. O, cât ar plânge cu glas mare, o, cât s-ar tângui și râuri de lacrimi ar vărsa fără oprire (Matei 1881: 315, versurile 2375–2386).

Dar și de a căuta pricinile catastrofei neamului romeu, pe care le găsește în decăderea morală, în lipsa de înțelepciune și în pierderea dreptei credințe.

În ceea ce privește valoarea literară a versurilor moralizatoare adresate de Matei domnului Țării Românești, acestea sunt scrise în greaca populară, sunt bine ritmate și rimate, dar nu fac dovada unui talent poetic deosebit. Matei este mai degrabă un bun povestitor, argumentându-și sfaturile prin pilde din *Evangelhie* sau din tradiția Bisericii, fără să filozofeze prea mult, pe marginea lor, așa cum face, de pildă, Neagoe. Are o sensibilitate aparte în ceea ce privește problemele sociale ale timpului și dă o importanță deosebită implicării domnului în rezolvarea acestora. Scrie cu curaj și fără menajamente, insistând asupra dezechilibrului social și a sărăciei poporului, a inculturii și a situației precare în care se afla Țara Românească în acea vreme.

Bibliografie

Surse

- AGAPETOS A., *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, ediție de Rudolf Riedinger, Würzburg, 1994.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α' Β., *Δuo παραινετικά κείμενα προς τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό*, ediție de Κωνσταντίνος Δ.Σ. Παϊδας, Αtena, Κανάκη [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 5], 2009.
- MATEI AL MIRELOR, *Έδω γρφομεν τίνας παρράγγελίας ὅπου ένουθετήσαμεν τὸν έκλαμπρότατον αὐθέντην Ἰωάννην Ἀλλεξανδρον*

βοεβόδα, ὅταν ἦτον εἰς τὸ σκαμνὶ του, în E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, t. II, Paris, p. 231–277, 1881.

NEAGOE BASARAB, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă, studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, Minerva, 1970.

SYNESIOS DE CYRENE, *Discours sur la royauté*, în vol. *Opuscles II*, editor Christian Lacombrade, Paris, Les Belles Lettres [Collection des Universités de France], 2008.

TANASOCA N.Ș., *Creație și tradiție literară bizantină. Studii și texte*, București, Unarte, 2009.

Lucrări de referință

BLUM W., *Einleitung*, în vol. Wilhelm Blum (ed.), *Byzantinische Fürstenspiegel*, Stuttgart, Hiersemann, 1981.

CAMARIANO-CIORAN A., *Parénèses Byzantines dans les pays roumains*, „Études byzantines et post-byzantines”, Bucharest, p. 117–133, 1979.

HÖRANDNER W., *Les conceptions du bon souverain dans la poésie byzantine*, în Paolo Odorico (éd.), «L'éducation au gouvernement et à la vie». *La tradition des «Règles de vie» de l'Antiquité au Moyen-Âge*. Colloque international, Pise, 18 et 19 mars 2005, organisé par l'École Normale Supérieure de Pise et le Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes de l'E.H.E.S.S., Actes sous la direction de Paolo ODORICO (Autour de Byzance 1), Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2009.

HUNGER H., *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, vol. I, *Φιλοσοφία, ρητορική, επιστολογραφία, γεωγραφία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987.

KOUTRAKOU N.-C., *Photius on Kingship. Classical Rhetorical Echos?*, în „Skepsis”, VII, p. 162–176, 1996.

MAZILU D.-H., *Recitind literatura română veche*, vol. II, Editura Universității din București, 1998.

MULLETT M., *The Imperial Vocabulary of Alexios I Komnenos*, în Margaret Mullett, Dion Smythe, *Alexios I Komnenos*, Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–16 April 1989, Belfast, Belfast Byzantine Enterprises, 1996.

- ΠΑΪΔΑΣ: Κωνσταντίνος Παΐδας, *Η Θεματική των βυζαντινών Κατόπτρων Ηγεμόνος της πρώιμης και μέσης περιόδου (398–1085), Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα, Γρηγόρη, 2005.
- PANOU N., *Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period. History, Mentalities, Institutions (I)*, „The Historical Review”/ „La Revue Historique”, vol. III, p. 71–110, 2006.
- PIPPIDI A., *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, Corint, 2001.
- RUSSO D., *Studii istorice greco-române*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1939.
- STĂNESCU E., *Préphanariotes et phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe–XVIIIe siècles*, în *Symposium. L’epoque phanariote*, 21–25 octobrie 1970, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974.
- TANAȘOCA N.-Ș., *Unitate și diversitate în literatura parenetică bizantină*, în *Tradiție spirituală românească și deschidere spre universal*, Putna, 18–20 august 2007, Caietele de la Putna, 2008.
- VINCENT A.L., *Byzantium Regained? The History, Advice and Lament by Matthew of Myra*, Thesavrismata 28, p. 275–374, 1998.
- ZAMFIRESCU D., *Literatura română veche*, vol. II, introducere, ediție și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, București, Editura Tineretului, 1969.